

YAZITLARDA GEÇEN *ıda taşda* İFADESİNİN TÜRKİYE
TÜRKÇESİNDE VE AĞIZLARDAKİ KARŞILIKLARI*

HOW THE EQUIVALENT OF THE EXPRESSION *ıda taşda* OF
THE OLD TURKISH INSCRIPTIONS IS USED IN THE TURKEY
TURKISH AND ITS DIALECTS

Emrah BOZOK**

Özet

Toplumların dilleri, onların düşünce biçimleri ve yaşayışlarıyla birlikte şekillenir. Orhun Yazıtları'nda "yerleşim yeri" ve "mekân" belirtmek için "ıda taşda" 'ormanda, dışarıda, taşrada' ikilemesi kullanılır. Söz konusu ikileme, sadece bir yer adı olarak kalmayıp aynı zamanda Türklerin yaşam tarzını da yansıtmaktadır. Bugün bu ikilemenin çeşitli Türk lehçelerinde özellikle de Türkiye Türkçesinde aynı dil mantığıyla ilk şekline benzer kullanımlarına rastlanmıştır. Türk dilinde bir yer adı ve yaşam şeklinin bir göstergesi olarak görülen "ıda taşda" ifadesi, ilk kullanıldığı coğrafyadan binlerce kilometre uzakta, Türkiye Türkçesi'nde ve ağızlarında yerleşim veya yer adı olarak yaşamakta ve Türk tefekkürünü yansıtmaya devam etmektedir. Çalışmada Türkçe yazılı ilk metinlerde yer alan *ıda taşda* ikilemesinden hareketle, farklı dil ürünleriyle, aynı düşüncesini ve dil mantığını yansıtmaya devam etmektedir. Günümüzde ilk görüldüğü şekle bağlı olarak devam ettiği günümüz dil örnekleri üzerinden ortaya konulacaktır.

Anahtar Sözcükler: *ıda taşda*, İkileme, Eski Türkçe, Türkiye Türkçesi, Ağızlar.

Abstract: All languages are strongly influenced by and shaped through the way their communities think and also the way they live. The hendiadyoin *ıda taşda*, which stands for "in the forest, outside and in the outback" was first time used by Turks in the Orkhon inscriptions to indicate a settlement place. This aforementioned hendiadyoin is not only a place indicator but also it reflects the life-style of its community. Today even though they are constructed with different words, it is been observed that there are also similar other reduplicated expressions in use, created through the same logic and linguistic thought. This situation continues to be a reflection of Turkish thought and continues to exist as a sign of our ancestors in our language. This study will show how the hendiadyoin seen in the first written documents continues to survive until the present century.

Key words: *ıda taşda*, hendiadyoin, Old Turkish, Turkey Turkish, Dialects.

* Bu çalışma, 2-4 Kasım 2017 tarihlerinde Malatya İnönü Üniversitesinde gerçekleştirilen Dünya Dili Türkçe Sempozyumunda Sözlü Bildiri olarak sunulmuş bildirinin gözden geçirilmiş, düzenlenmiş şeklidir

** Dr. Emrah BOZOK, Öğretmen, Cumhuriyet Anadolu Lisesi, Kızıltepe, Mardin, emrahbozok@gmail.com

Emrah Bozok

Yazıtlarda Geçen *ida taşda* İfadesinin Türkiye Türkçesinde ve Ağızlardaki Karşılıkları // How The Equivalent Of The Expression *ida taşda* of The Old Turkish Inscriptions Is Used In The Turkey Turkish And Its Dialects

GİRİŞ

Türk dilinin ilk örneklerinde görebiliriz ki *yir sub*¹, *kök kalık*² gibi yeri ve göğü işaret eden özel ifadeler bulunmaktadır. Bu ve buna benzer ifadelerle yaşanan dünya ve çevre algısı ortaya konurken bu kelimelere yüklenen özel anlamlarla da başta yatay ve dikey olmak üzere çeşitli düzlemler anlatılmaktadır. Sözcüklerin çeşitli birleşimlerinden, anlamlarından ve çağrışım güçlerinden hareketle çeşitli anlamlara ve anlatımlara ulaşma gücü Orhun Yazıtlarından itibaren Türkçenin zengin bir özelliği olarak görülebilir. Dildeki bu ikili düşünce sistemi Türklerin yaşayış ve yönetme anlayışlarıyla ilgili olduğu kadar onların doğayı ve çevreyi algılama biçimleriyle de ilgilidir. Çünkü idari yapıya baktığımızda kağanın yanında, devletin sigortası olarak ifade edebileceğimiz, *şad* (oğul) ve *yabgu* (kardeş) ikili teşkilatlanmasını; Oğuz boyu'nun *üçök* (iç oğuz) ve *bozok* (dış oğuz) olarak ikili yapısını, siyasi yönetime dair terimlerden olan “içre” (bağımlı) ve “taşra” (bağımsız) sözcüklerinde de ikili düşünce algısı görülebilir. Resmi kayıtlara göre yerleşik hayata geçen ilk Türk boyu Uygurlardır; ancak en azından düşünce düzeyinde yerleşik hayata geçme fikri Köktürklere aittir. Köktürkler VI. yüzyılda yerleşik hayata geçmeyi düşünmüş ancak bu selefleri Uygurlar döneminde gerçekleştirmiştir.

Resmi kayıtlara göre yerleşik hayata geçen ilk Türk boyu Uygurlardır; ancak en azından düşünce düzeyinde yerleşik hayata geçme fikri Köktürklere aittir. Köktürkler VI. yüzyılda yerleşik hayata geçmeyi düşünmüş ancak bu selefleri Uygurlar döneminde gerçekleştirmiştir (Sümer, 2014, s.10). Köktürklerin, Çinliler gibi şehirlerde yaşamaları hem kendi kültürlerine hem de yaşadıkları coğrafyanın gerçeklerine uygun değildir. Çünkü şehirlerde yaşamak düşmanınıza karşı sizi açık hedef hâline getirmektedir (Sümer, 2014, s.7). Türkler, konar-göçer veya yaylak-kışlak olarak tanımlanan yaşama şekillerini, aynı zamanda doğal bir savunma sistemi olarak da düşünmüştür. Gerek yazıtlardaki yaşam alanlarını gösteren “yış”, “tag”, “yazı” vb. sözcüklere gerekse Bilge Kağan'ın bizzat kendisinin ifadelerine bakarak Türklerin korunması ve savaşması görece daha elverişli olan orman, dağ ve ova gibi alanları tercih ettikleri söylenebilir.

Yazıtlarda II. Köktürk Devleti'nin kuruluşunu ve buna öncülük eden İlteriş Kağan'ın başlatmış olduğu ayaklanmayı anlatan bölüm dikkate değerdir. *Kangım kagan yiti yegirmi erin taşıkmiş. Taşra yoriyur tiyin kü eşidip balıkdaki tagıkmiş tagdaki inmiş tirilip yetmiş er bolmuş* (KT D-11) “Babam hakan on yedi adamla başkaldırmış. (İlteriş) başkaldırıyor diye

¹ *Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi*, M.A.SEYİDOV, Çev. S. GÖMEÇ, Ekol Yayınevi, Ankara, 1997. *Yenişey Kitabeleri ve Yer-Sular*, F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER, Journal of Turkish Studies 22 (1998), (TUBA/Türklük Bilgisi Araştırmaları), Hasibe Mazıoğlu Armağanı, Cambridge: Harvard UP: 171-184.

² *Eski Türkçe kö:k teğri ve kö:k kalık İkillemeleri Üzerine*, Ferruh AĞCA, Türkbilgi, 2015/30: 201-221.

haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehir) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.” (Tekin, 2003, s.40). Bilge Kağan’ın bu ifadelerinden Türklerin o dönemde şehirlerde ve dağlık bölgelerde dağınık hâlde yaşadıkları sonucu çıkarılabilir.

Bilge Kağan’ın ifadelerini hem teyit eden hem de bu ifadeleri daha da zenginleştiren Tunyukuk yazıtında devletin tekrar kurulması ve İlteriş Kağan’ın ayaklanmasını ifade eden satırlarda konuyla ilgili şu satırlar bulunmaktadır: *ıda taşda kalmışi kubranıp yeti yüz boltı* (T B-4) “Dağda bayırda kalmış olan’ları (adlaşmış sıfat olarak dağda taşta kalmış halkı) toplanıp yedi yüz (kişi) oldu.”(Tekin, 2003, s.82). Bu yönüyle *ıda taşda* ikilemesi³ Türklerin yaşam şeklinin dildeki yansımasıdır.

Yazıtlarda aynı düşünce mantığıyla kurulmuş, *ıda taşda* ikilemesine benzer bir kullanım daha mevcuttur. *bunça yeme tirigi küng boltaçı erti ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz* (KT K-9) “bunca hayatta kalanlar cariye olacak idi, ölenler (de) yazıda yabanda yata kalacak idiniz.” (Tekin, 2003, s.53). Oğuzların, Kül Tigin’in başında bulunduğu karargâhı basmalarını ve Bilge Kağan’ın eğer, Kül Tigin olmasaydı başlarına gelecekleri hatırlattığı bu sözlerinde geçen *yurtta yolta* ifadesi aynı dil mantığı ile kurulmuş bir ikilemedir. Yazıtlarda “yol” sözcüğü müstakil olarak gerçek anlamda kullanılır; ancak sözcük “yurt” sözcüğüyle ikileme oluşturduğunda anlam değişir. Bu durumda ikileme “orada, burada, her yerde” anlamını ifade eder.

Türk dili, ilk yazılı belgelerinden itibaren gelişme göstermiş ve yazıtlardaki zenginliğini, yukarıda bir kez daha gördüğümüz zengin ifade gücünü arttırarak günümüze ulaşmıştır. Zaman içerisinde Türk dili, türlü sebeplerle ilk ortaya çıktığı coğrafyadan ayrılıp yeni yaşam alanları kazanmıştır. Coğrafi alanını genişleten Türk dili, farklı diller ve kültürlerle temas halinde olmuş, bu diller ile sözcük alış verişinde bulunmuştur. Örneğin “ıda “taşda” ikilemesi de Türkçenin tedrici değişimi ve gelişiminden etkilenerek anlam ve işlev değişiklikleriyle günümüze kadar ulaşmıştır.

ıda taşda ifadesinin günümüzde en yaygın karşılığı *yazı yaban* ve *dağda taşda* ifadeleridir. *yazı yaban* ifadesinin geçtiği ilk metin Karahanlı dönemi eserlerinden olduğu kabul edilen Türkçe ilk Kur’an tercümesi TİEM⁴ adlı eserdir. *ol ol idi kim (6) yörütür silärni yazı yaban içindä täñiz içindä* (Ünlü, 2012a, s.979). [O, o sahip (Allah) ki, sizleri dışarıda her yerde (hatta) deniz içinde]. Diğer metin ise, Kısâsü’l Enbiyâ’dır. *Tañ atarda*

³ *ıda taşda* ifadesinin “dışarıda, taşrada, uzakta” anlamlarını veren bir ikileme yapısı olduğu daha önce yapılan çalışmada tespit edilmiştir. Bakınız: *Tunyukuk Yazıtındaki ıda taşta İkilemesi Üzerine*, Serkan ŞEN, Dil Araştırmaları, Güz 2015/17:95-102.

⁴ TİEM, Türk İslam Eserleri Müzesinde 73 numarada kayıtlı olan, ilk Türkçe Kur’an çevirilerinden biri olduğu düşünülen yazmadır.

Emrah Bozok

Yazıtlarda Geçen *ida taşda* İfadesinin Türkiye Türkçesinde ve Ağızlardaki Karşılıkları // How The Equivalent Of The Expression *ida taşda* of The Old Turkish Inscriptions Is Used In The Turkey Turkish And Its Dialects

esneyür tört bulıñdın şimâl sabâ / Kin tüzer kindik yıpar yıd yıdlanur yâbân yazı (Ata, 1997, s.94) [Sabah vaktinde dört bir tarafta kuzey yeli eser / güzel kokuları sıraya dizer ceylan göbeğinin kokusu yayılır her yere]. *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*'nde *yâbân yazı* ifadesi, *yâbân* maddesinde, *yaban* ve *yazı* sözcüklerinin tek başlarına verdikleri anlamlarından olsa gerek, *yâbân yazı* “çöl, sahra, ova” KE 68r/20 (Ünlü, 2012b, s.650) şeklinde alınmıştır. Söz konusu ifadenin “yaban yazı ~ yazı yaban” şeklinde bir ikileme; anlamının da “her yer” olduğu açıktır. İfadenin *yazı yaban* değil de *yaban yazı* şeklinde kullanılmasının sebebi ise gayet açıktır. Çünkü *yazı yaban* ifadesinin geçtiği bağlam bir şiiirdir (Ata, 1997, s.94) ve şiiirin ahengi sonda bulunan /z/ ve /ı/ sesleriyle (...ruzı/...buzı/...yüzi/...yazı/...tüzi/...kızı) sağlanmıştır.

Dede Korkut Hikayeleri'nde *ozan [eydür:]Évünj tayagı (8) oldur ki yazıdan yabandan éve bir konuk gelse* (Tezcan ve Boeschoten, 2001, s.33) ifadesinde *yazı yaban* ikilemesini “dışarıdan, herhangi bir yerden” ve *ol kırk namerdler aydurlar: Dirse Han görür misin oğlanı, yazıda yabanda geyiği kovar...* (Ergin, 2009, s.85) cümlesindeki kullanımı da “dışarıda, her yerde” anlamıyla açıklayabiliriz.

Battalname'de *Süleyman nebiden sonra Belükıyye Gaffan beni tutdı. Kırk gün beni dağda taştta gezdirdi ve kangı ot hasiyetlü ve menfaatlüdür ve yine gerekdür [179] bana söyletdiler ve yazdılar.* (Say, 2009, s.198) ifadesinde *dağda taştta* ifadesi ile “orada burada, her yerde” anlamı verilmektedir. *Türkçe Sözlük*'te *orada burada* ifadesi *her yerde: Orada burada benim dedikodumu yapmışsın.* (TS, 2011, s.1808) şeklinde açıklanmaktadır.

Türkiye Türkçesi'nde *ida taşda* “dışarıda, taşrada” ikilemesinin en yakın karşılığı *dağda taştta* ikilemesidir. *dağda taştta* ifadesini, “her yerde” anlamıyla *Türkçe Sözlük*'te tanımlayabiliyoruz. *dağ taş: a. mec. Her yer, her taraf: “Dağda taştta insanların düzmeciliği yoktu.” –Halikarnas Balıkcısı* (TS, 2011, s.580). Sözlükte verilen örnekte, *dağda taştta* ifadesine sadece “her yerde” anlamı yetmemekte “dışarıda” anlamının da eklenmesi gerektiği görülmektedir.

Tarama Sözlüğü'nde “dağ taş” ikilemesinin farklı türevlerine rastlanmaktadır. Özellikle “yazı” ve “yaban” sözcükleri de ikilemeye ilave edilmesiyle üçlü şekiller oluşmuştur. Söz konusu ifadelerin kullanıldığı bağlamlarda “dışarıya, her yere, her yerde” anlamlarını verdiği görülür. *Gözümün yaşı gerek bir gün taşa / Sığmaya yazılara dağa taşa* (Kadı. VIV.554); *Dedi bir garibim şarınızda ben / Öğüş gezmişem dağ ü taş ü yaban* (Süh. XIV.257); *Ey gehi dağda gehi bağda vü bahçede gezen / Ey gehi evde gehi yazı vü yabanda gönül* (K.Ü. XV. 21) (TTS, 1996, VI, s.4176).

Anadolu Türkülerinde sıkça kullanılan *yazı yaban* ifadesini, “her yer” anlamıyla *Türkçe Sözlük*’te tanımlayabiliyoruz. **yazı yaban**: a. 1. Her yer: “Yaz gelince **yazı yaban** yurt olur/ Ak sürüye kara koyun kurt olur”-Halk Türküsü. 2. Dağ, taş, kır: “Gitmeyin, uzaktan davulun sesi hoş gelir, **yazı yaban**, sizin harcınız değil, dedik.”-O. Kemal. (TS, 2011, s.2562); **yazı(II)**: a. halk. Düz yer, ova, kır (TS, 2011, s.2560).

Tarama Sözlüğü’nde “her yerde” anlamını veren ve *çöl* sözcüğü ile kurulmuş *çölde yabanda* ikilemesi de görülmektedir. *Bulunur gül gülistanda ararsın sen dağistanda / Gezüben çölde yabanda çobandan sorayım dersin (Kuddusi. XIX. 147)* (TTS, 1996, VI, s.4178) *Çöl* sözcüğü “*kumluk, susuz ve ıssız geniş arazi, sahra, badiye*” (TS, 2011, s.565) anlamlarını taşımaktadır. *Derleme Sözlüğü*’nde *çöl* sözcüğü için 1. Düz yer, ova 2. Oturulan yer, yurt (DS, 1993, III, s.1282) anlamları verilmiştir. Çağdaş lehçelerde ise *çöl* sözcüğü genellikle “step, ova, bozkır, ekin yetişmeyen yer, ıssız yer” anlamlarını karşılamaktadır. [Krgz. *step, ova* (Yudahin, 2011, s.283); Kmk. *step, bozkır, çölde kalmak a) bozkırda kalmak; b) mec. açıkta kalmak* (Pekacar, 2011, s.107).] *Çöl* sözcüğünün verdiği anlamları, “dışarı, uzak, ıssız genişlik” olarak düşündüğümüzde, benzer anlamları **dağ bayır**: a. kır (II). (TS, 2011, s.577); kır (II): a. Şehir ve kasabaların dışında kalan, çoğu boş ve geniş yer, dağ bayır (TS, 2011, s.1412) ikilemesinde de görmekteyiz. **Dağda bayırda** ifadesini her ne kadar *Türkçe Sözlük*’te bulamamış olsak da cümle içinde “kırda kalmak, dışarıda kalmak, ayazda kalmak” anlamlarını taşıdığını günlük dildeki ifadelerimizde tanımlayabiliriz. [*Dağda bayırda* savaştan kahraman askerimizin Allah yardımcısı olsun.]

Her ne kadar hatalı bir tanımlama olsa da günümüzde Suriye sınırlarında yaşayan Türkmenleri ifade ederken Şam bölgesinde yaşayanlara, Şam Türkmeni; Halep bölgesinde yaşayanlara, Halep veya Culap Türkmeni; Lazkiye bölgesinde yaşayanlara ise Bayır-Bucak Türkmenleri adı verilmektedir. “Bayır-Bucak Türkmenleri” ifadesi, Türkmen Dağı olarak bilinen, Suriye’nin Hatay sınırına yakın bir bölgesinde yaşayan Türkmen soydaşlarımızı ifade etmektedir. Bu, etnik değil, coğrafi bir adlandırmadır. Bayır-Bucak Türkmenleri, 1939 yılında Hatay’ın ana vatana katılmasından sonra, ülke sınırları dışında kalan Türkmenlerdir. 2006 yılında Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan “Osmanlı Yer Adları” adlı çalışmada: *Bayır, Lazkiye’nin Sayda Eyaleti(1847) Kazası* (Sezen, 2006, s.68); *Bucak ise Lazkiye, Sayda Eyaleti (1847) Kazası* (Sezen, 2006, s.93) olarak kayıtlarda ayrı ayrı gösterilmiştir. Görüldüğü gibi her iki kayıt da aynı yeri işaret etmektedir. Bundan dolayı bu bölgede yaşayan Türkmenler “Bayır Bucak Türkmenleri” olarak adlandırılmışlardır. Burada yaşayan Türkmenleri karşılayan *Bayır-Bucak* ifadesi, **dağ bayır** ve **köşe bucak** ifadelerini oluşturan sözcüklerle aynı anlam dairesinde olup aynı yapının farklı birleşimleri olarak karşımıza çıkar.

Emrah Bozok

Yazıtlarda Geçen *ıda taşda* İfadesinin Türkiye Türkçesinde ve Ağızlardaki Karşılıkları // How The Equivalent Of The Expression *ıda taşda* of The Old Turkish Inscriptions Is Used In The Turkey Turkish And Its Dialects

Diğer dillerden alınan kelimeler çoğunlukla Türkçenin dil sistemine uydurulur. Türkçe dil sistemine uydurulan bu kelimeler dilin çeşitli düzeylerinde kullanım bulur. Farsça *gûşe* sözcüğünün Türkçeye *köşe* olarak geçip *bucak* sözcüğüyle birlikte “her taraf” anlamıyla kullanılması bu durumun önemli bir göstergesidir. ***köşe bucak***: a. Her taraf: “Doktorun hanımı da Nadir Hanım’a evin köşesini bucağını göstermeye başladı.”- M.Ş. Esenal. (TS, 2011, s.1506) ***köşe bucak kaçmak*** (veya ***saklanmak***) kimseye görünmek istememek: “Anası köşe bucak kaçıyor, tenha bir yer buldukça hıçkırıyordu.”-R. Enis. ***köşe bucağa dağılmak 1***) her tarafa yayılmak: “Köşe bucağa dağılmış ürkek hizmetçilerini çağırır.”-A. Erhat. 2) darmadağın olmak. ***köşede bucakta kalmak*** ilgisizlikten, önemli veya değerli görülmemek yüzünden gözden uzakta bulunmak. (TS, 2011, s.1506).

Sözlükteki kayıtların dışında Köroğlu’nun şiirlerinden birinde benzer ifadeleri görmek mümkündür. *Durmayın orda kargı kucakta/ Dolansın yiğitler köşe bucakta / Bir savaş edelim kelle kucakta/ Şehitler aşkına çalın kılncı*⁵.

Bucak sözcüğünün yinelenmesiyle oluşan “bucak bucak” ifadesinde de “her yer, her taraf” anlamı bulunmaktadır. ***bucak bucak***: zf. Her yerde, her yanda, her tarafta. ***bucak bucak aramak*** her yerde aramak: “Sizi bucak bucak arayan ölüm, nihayet izinizi bulup karşınıza dikildi mi?”-A. N. Asya. ***bucak bucak kaçmak*** bir olay, bir durum veya bir kimseyle karşılaşmamaya çalışmak: “Sen gerçek hayattan bucak bucak kaçıyorsun.”-A. Kulin. (TS, 2011, s.402).

Kıyı sözcüğü, “kara ile suyun birleştiği yer; kenar, periferi; sahil; ıssız, tenha yer” anlamları ile *Türkçe Sözlük*’te tanımlanıyor (TS, 2011, s.1432). *kıyı* ve *bucak* kelimeleri birleşerek *kıyı bucak* ikilemesini oluşturmaktadır. İkileme “göze çarpmayan yer” anlamındadır (TS, 2011, s.1432). *Kıyı bucak* ifadesi *ıda taşda* yapısında olduğu gibi +DA biçimbirimi ile çekimlenmiş ve sözlükte bu şekliyle yer almıştır. ***kıyıda bucakta***: zf. *kıyıda köşede*. (TS, 2011, s.1432). Sözlükte *kıyıda bucakta* maddesinde gönderme yapılan ***kıyıda köşede*** ikilemesi, sözlüğün diğer bir madde başı olarak “göze çarpmayan, umulmayan yerlerde, kıyıda bucakta” anlamıyla ve maddenin alt başlığı olarak da ***kıyıda köşede kalmak***: *göze çarpmayan bir yerde unutulmuş olmak* (TS, 2011, s.1432) deyimini ile birlikte açıklanır.

Kıyı sözcüğü ile birlikte kullanılan ikilemelerden biri de *kıyıda kenarda* ikilemesidir; Ancak bu ifade, *Türkçe Sözlük*’te olmayıp konuşma dilinde rastlanan bir ifadedir. [Kıyıda kenarda biraz param var.]

⁵ <https://www.antoloji.com/ay-yansin-agalar-gunes-tutulsun-siiri/29> Kasım 2018.

Türkçe sözlük'te aynı anlamı karşılayan *kenarda köşede* ifadesi madde olarak verilmiş ve anlamı “*mec.* Dikkati çekmeyen veya umulmayan yerlerde” şeklinde açıklanmıştır (TS, 2011, s.1386).

Derleme Sözlüğü'nde “*dağ, bayır, dere, tepe*” anlamıyla *ırım gırım* ve “*her yan, her yer*” anlamıyla *ırım kırım* ifadeleri yer almaktadır. “*İrimi gırımı dolaştım, Bor'un görmediğim yiri galmadı.*” - “*Bugün ırım kırımı dolaştım bir kalem bulamadım.*” (DS, 1993, VII, s.2486).

Masalların giriş kısmında “her yeri geçmek, aşmak, çok yol almak” anlamlarıyla ve masallara has olağanüstülüğü ve abartıyı ortaya koymak için kullanılan *az gitmek uz gitmek dere tepe düz gitmek* ifadesinde de benzer bir durum söz konusudur. *dere tepe*: zf. inişli çıkışlı: dere tepe dolaşmak. Dere tepe aşmak. *Dere tepe düz gitmek*: engelleri aşarak gitmek: “Gece boyunca kırlarda yürüdü, **dere tepe düz** gitti ve bir **dağın** eteğine geldi.”-İ.O. Anar. (TS, 2011, s.634). “dere tepe düz gitmek” ifadesi değişmeceli bir anlam barındırmakla birlikte masal tekerlemelerinde uzak mesafelere gidildiğini anlatmak amacıyla da kullanılır. Söz konusu ifadeyi oluşturan dere, tepe, düz (ova) birer coğrafi terim anlamı olan sözcüklerdir. Dere, tepe sözcüklerinin anlamı zaten açıktır. Düz ise sözlükte “engebesiz olan yer, düzlük, ova anlamlarındadır: ‘*kardaş gitmem Diyarbakır düzüne / Kızlar peri olsa bakmam yüzüne*’- Halk Türküsü.” şeklinde verilmektedir (TS, 2011, s.744).

Halk edebiyatının güçlü ozanlarından biri olan Dadaloğlu'nun bir şiirinde *dere* ve *düz* sözcüklerinin, “her yer” anlamında kullandığını görülür. *Gene şenliklendi dereler düzler / Otağın yüklenmiş gidişin gözler/ Simden chuha geymiş gelinlik kızlar/ Hani yayla der de özleşip gidir*⁶.

Çalışmamızda tespit ettiğimiz örneklerin bütününe baktığımızda bu ifadelerin birer ikileme olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. İkilemelerin oluşum şekilleri köken bakımından incelendiğinde iki tip ikilemeyle karşılaşılır:

1) **Türkçe-Türkçe** (karşıt anlamlı, yakın anlamlı, anlamlı-anlamsız, her ikisi de anlamsız)

2) **Türkçe-Yabancı dil** (Türkçe-Yabancı dil, Yabancı dil-Türkçe, her ikisi de yabancı dil)

Tarihi metinlerden Türkiye Türkçesine kadar çoğunluğu sözlüklerden, metinlerden, türkülerden ve halk ağzından tespit edilen aşağıdaki örnekleri bu bağlamda değerlendirebiliriz:

İkileme	Anlamı	Oluşumu
ıda taşda	dışarıda, her yerde	Türkçe-Türkçe

⁶ <https://www.antoloji.com/beni-del-eyleri-bu-ah-u-zarlar-siiri/> 29 Kasım 2018.

Emrah Bozok

Yazıtlarda Geçen *ida taşda* İfadesinin Türkiye Türkçesinde ve Ağızlardaki Karşılıkları // How The Equivalent Of The Expression *ida taşda* of The Old Turkish Inscriptions Is Used In The Turkey Turkish And Its Dialects

yolda yurtda	dışarıda, her yerde	Türkçe-Türkçe
dağda taşta	her yerde	Türkçe-Türkçe
dağda bayırda	her yerde	Türkçe-Türkçe
yazıda yabanda	her yerde	Türkçe-Farsça
Bayır Bucak	dağlık yerleşim adı	Türkçe-Türkçe
ırım kırım	her yan, her yer	Türkçe-Türkçe
bucak bucak	her yer	Türkçe-Türkçe
köşe bucak	her yer	Farsça-Türkçe
kıyıda bucakta	her yerde	Türkçe-Türkçe
kıyıda köşede	her yerde	Türkçe-Farsça
kıyıda kenarda	çevrede, etrafta	Türkçe-Farsça
kenarda köşede	her yerde	Farsça-Farsça
orada burada	her yerde	Türkçe-Türkçe
dere tepe düz	her yer	Türkçe-Türkçe-Türkçe
dağ taş yaban	her yer	Türkçe-Türkçe-Farsça
yazı dağ taş	her yer	Türkçe-Türkçe-Türkçe

Yukarıda aynı anlam dairesinde tespit edebildiğimiz 17 örneği oluşturan sözcüklerden *bayır, bucak, çöl, dağ, dere, düz, ı, ırım, kırım, kıyı, ora, taş, tepe, yazı, yol, yurt* sözcükleri Türkçe; *yaban, kenar, köşe* sözcükleri ise Farsça kökenlidir.

SONUÇ

Orhun Yazıtları'nda geçen *ida taşda* ve bunun benzeri *yurtda yolta* ikilemeleri, Türklerin yaşam biçimlerinin dile yansması olarak değerlendirilebilir. Bu ikilemeler Türkçenin zenginliğinin ve deneyimleri kalıplaştırarak dile ve dolayısıyla gelecek nesillere aktarma biçiminin en önemli göstergesidir. İkilemelerin yapısına bakıldığında ikilemeyi oluşturan sözcüklerin anlamca birbirini tamamladıkları ve aynı ekle çekimlendikleri rahatça görülebilir. Alıntı kelimeler Türk dilinin en eski devirlerinden itibaren ikileme içinde ya Türkçedeki anlamlarıyla ya da yakın anlamlarıyla kullanılır. Bu şekilde oluşmuş ikilemelere *hendiadyoin* denir. *Yazıda yabanda, köşe bucak, kıyıda köşede, kıyıda kenarda, kenarda köşede* ifadeleri Türkçe ve Farsça kökenli sözcüklerin birlikte kullanılmasıyla oluşmuştur. Bunlar *hendiadyoin* terimine örnek olarak gösterilebilir.

Ida taşda ikilemesi aynı çekim ekiyle çekimlenmiştir ve ikilemeyi oluşturan kelimelerden farklı olarak “dışarıda, taşrada, uzakta”

anlamlandırılır. *İda taşda* ikilemesinin *yurtda yolta, dağda taşda, dağda bayırda, ovada kırdada, yazıda yabanda, bayır-bucak, ırım kırım, bucak bucak, köşe bucak, kıyıda bucakta, kıyıda köşede, kıyıda kenarda, kenarda köşede* olarak ikilemeli bir yapıda hatta, *dere tepe düz, dağ taş yaban, yazı dağ taş* gibi genişletilmiş üçlü şekilleri görülmektedir. *İda taşda* ikilemesinin, günümüz Türkçesinde tespit edilen karşılıklarının da aynı kuruluştaki olmaları ve ikilemeyi oluşturan kelimelerin kendi gerçek anlamlarından sıyrılarak birlikte “her yerde” anlamını ifade etmeleri, bunların da ikileme olduğunun göstergesidir.

İkilemeleri oluşturan kelimeler kendi gerçek anlamlarından kısmen veya tamamen sıyrılarak birlikte yeni bir anlamı karşılarlar. Türk dili sahasında metin yayımı veya sözlük çalışması yapan araştırmacıların bu yapıları dikkate alması, araştırmacıların daha doğru sonuçlara ulaşmasına yardımcı olacaktır.

Bu çalışmada, Orhun Yazıtları’nda geçen *ida taşda* “dışarıda, taşrada, uzakta” ikilemesinin, Türkiye Türkçesi’ndeki ikilemeli karşılıkları genellikle “her yer, her yerde” anlamlarıdır. Bu tespitten hareketle yazıtlardaki *ida taşda* kalmışı *kubranıp* ifadesinin karşılığı sadece “dağda taşta kalmışı toplanıp” değil, “dışarıda, dağınık olarak (her yerde) kalmış olanları toplanıp” şeklindedir. Benzer bir şekilde dönem sözlüklerinde verilen *yaban yazı* maddesinin açıklaması da yukarıda verdiğimiz gibi “her yer” bağlamında düşünülmelidir.

Tarihî ve modern Türk lehçelerinde benzer yapı ve işlevdeki bazı ikilemelerin, Türk dilinin ortak yapısı içerisinde birbirinden uzak da olsalar birbirine benzer şekilde üretildiği, korunduğu, kullanıldığı görülür. Türk dili alıntı kelimeleri de bu sistem içinde şekillendirerek kendi ses ve anlam yapısına uydurmaktadır. Türkiye Türkçesindeki ikilemelerin Orhun Yazıtları’ndaki kullanımlarla benzerliği, hatta ortaklığı, bu dil mantığının ürünüdür.

Emrah Bozok
Yazıtlarda Geçen *ida taşda* İfadesinin Türkiye Türkçesinde ve Ağızlardaki Karşılıkları // How The Equivalent Of The Expression *ida taşda* of The Old Turkish Inscriptions Is Used In The Turkey Turkish And Its Dialects

KISALTMALAR

BK	Bilge Kağan Yazıtı
DS	Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü
KE	Kıyasü’l-Enbiyâ
KT	Kül Tigin Yazıtı
Krgz.	Kırgız Türkçesi
Kmk.	Kumuk Türkçesi
TI	Tunyukuk Yazıtı I. Taş
TS	Türkçe Sözlük
TTS	Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü

KAYNAKLAR

- Ağca, Ferruh (2015). *Eski Türkçe kö:k teñri ve kö:k kalık İkilemeleri Üzerine*. Türkbilig, 2015/30: 201-221.
- Ata, Aysu (1997). *Kıyasü’l-Enbiya (Peygamber Kıssaları-I. Cilt Giriş, Metin, Tıpkıbasım; II. Cilt Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Barutçu Özönder, Sema (1998). *Yenisey Kitabeleri ve Yer-Sular*. Journal of Turkish Studies 22, (TUBA/Türklük Bilgisi Araştırmaları), Hasibe Mazıoğlu Armağanı, Cambridge: Harvard UP: 171-184.
- Ergin, Muharrem (2009). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*. Ankara: TDK Yayınları.
- Pekacar, Çetin (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Say, Yağmur (2009). *Türk-İslam Tarihinde ve Geleneğinde Seyyid Battal Gazi ve Battalname*. Ankara: Sistem Ofset Matbaacılık.
- Tezcan, Semih ve Boeschoten, Hendrik (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 1441.
- Seyidov, M.A. (1997). *Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi*, Çev. S. GÖMEÇ. Ankara: Ekol Yayınevi.
- Sezen, Tahir (2006). *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:21.
- Sümer, Faruk (2014). *Eski Türklükte Şehircilik*. Ankara: TTK Yayınları.
- Şen, Serkan (2015). *Tunyukuk Yazıtındaki ida taşta İkilemesi Üzerine*. Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 95-102.

Tarama Sözlüğü (1996). XII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış

Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.

Tavkul, Ufuk (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, Talat (2003). *Orhon yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunmyukuk.* İstanbul:

Yıldız Dil ve Edebiyat I.

Türkçe Sözlük (2011). Ankara: TDK Yayınları.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993). Ankara: TDK Yayınları.

Ünlü, Suat (2012a). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü.* Konya: Eğitim Kitabevi.

_____(2012b). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü.* Konya: Eğitim Kitabevi.

Yudahin, K. K. (2011). *Kırgız Sözlüğü (Abdullah Taymas, Çev.).* Ankara: TDK Yayınları.

Genel Ağ Kaynakları:

<https://www.antoloji.com/ay-yansin-agalar-gunes-tutulsun-siiri/29> Kasım 2018.

<https://www.antoloji.com/beni-del-eyleri-bu-ah-u-zarlar-siiri/> 29 Kasım 2018.